

Dilorom SAIDORIPOVA,

*Eronshunoslik va afg'onshunoslik oliy maktabi katta o'qituvchisi, mustaqil tadqiqotchisi
TDSHU, Toshkent, O'zbekiston
E-mail: d-mirzayeva@mail.ru ORCID: 0000-0001-9884-2764*

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi dotsenti, f.f.n F.Nizamova taqrizi asosida

THEORETICAL APPROACHES TO ALLOMORPHS IN PERSIAN LINGUISTICS

Annotation

This article analyzes the theoretical foundations of the concepts of morph, morpheme, and allomorph in modern Persian linguistics. It examines the morphological structure of derived units formed through affixation, as well as the allomorphic phenomena observed within them. In addition, the definitions of these concepts proposed by Iranian linguists are comparatively analyzed, revealing their common and distinctive features. The study also illustrates the manifestations of allomorphs in Persian within phonetic, grammatical, morphological, lexical, and stylistic contexts, and analyzes such characteristics as complementary distribution, free variation, and obligatory and optional usage.

Key words: morph, morpheme, allomorph, affixation, word formation, morphological context, phonetic conditioning, grammatical conditioning, and complementary distribution.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ОБ АЛЛОМОРФЕ В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация

В данной статье анализируются теоретические основы понятий морф, морфема и алломорф в современном персидском языкознании. В ней освещаются морфологическая структура производных единиц, образованных способом аффиксации, а также наблюдаемые в них алломорфические явления. Кроме того, на основе сравнительного анализа раскрываются определения данных понятий, предложенные иранскими лингвистами, а также их сходные и отличительные особенности. Также на примерах рассматриваются формы проявления алломорфов в персидском языке в фонетическом, грамматическом, морфологическом, лексическом и стилистическом контекстах, а также анализируются их свойства, такие как комплементарное распределение, свободная вариантность, обязательное и факультативное употребление.

Ключевые слова: морф, морфема, алломорф, аффиксация, словообразование, морфологический контекст, фонетическая обусловленность, грамматическая обусловленность, комплементарное распределение.

FORS TILSHUNOSLIGIDA ALLOMORF HAQIDAGI NAZARIY QARASHLAR

Аннотация

Mazkur maqolada hozirgi fors tilshunosligida morf, morfema va allomorf tushunchalarining nazariy asoslari tahlil qilinadi. Unda affiksatsiya orqali hosil bo'ladigan yasama birliklarning morfologik tuzilishi hamda ulardagi allomorfik hodisalar yoritilgan. Shuningdek, Eron tilshunoslari tomonidan ushbu tushunchalarga berilgan ta'riflar qiyosiy tahlil qilinib, ularning o'xshash va farqli jihatlari ochib berilgan. Allomorfning fors tilidagi fonetik, grammatik, morfologik, leksik va uslubiy kontekstlarda namoyon bo'lishi hamda komplementar taqsimot, erkin variantlilik, majburiy va ixtiyoriy qo'llanish xususiyatlari misollar asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: morf, morfema, allomorf, affiksatsiya, so'z yasalishi, morfologik kontekst, fonetik shartlashuv, grammatik shartlashuv va komplementar taqsimot.

Kirish. Eroniy tillar, xususan, fors tilida so'z yasalishining turli usullari bilan bir qatorda affiksatsiya usuli, ya'ni asosga so'z yasovchi qo'shimcha qo'shilishi orqali yangi ma'no anglatuvchi so'z vujudga keltirilish usuli muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur usul orqali lug'at tarkibidagi yangi so'zlar miqdori ortib boradi. Shu bois affiksatsiya tilning ichki taraqqiyot mexanizmlaridan biri sifatida so'z boyligini muntazam ravishda to'ldirib boruvchi sarmahsul usul sanaladi. Fors tilida affiksatsiya vositasida hosil bo'ladigan yasama birliklar nafaqat tilning lug'aviy tarkibini boyitadi, balki undagi morfologik tizimning murakkab va tartibli tuzilishga ega ekanligini ham ko'rsatadi. Ayniqsa, so'z yasovchi affiksallarning turli fonetik, grammatik va leksik qurshovlarda bir necha shaklda namoyon bo'lishi ushbu hodisani yanada chuqurroq o'rganishni taqozo etadi. Bunday holat tilshunoslikda allomorf hodisasi bilan izohlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Fors tilshunosligida morf, morfema va allomorf masalalari O. Bihishtiy, I. Kalbosiy va M. Boteniy kabi olimlar tomonidan turlicha terminologik yondashuvlarda tadqiq etilgan. V. Shaqqoqiy, O. Afroshiy, A. Tabotoboy va M. Bog'eriya allomorfning fonetik va kontekstual variantlarini, ularning komplementar taqsimot qoidalari tizimlashtirganlar. L. Peysikov esa allomorfning

funksional-semantik birlik sifatida tahlil qilib, ularning o'zaro almashinish mezonlarini ishlab chiqqan. Shuningdek, N.Fozel, A.Vafoiy, M.Meshkatodiniy va M.Anoushe tadqiqotlarida allomorfning nafaqat morfologik, balki leksik va fonetik sathlardagi ko'rinishlari dalillangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda hozirgi fors tili morfologik tizimini o'rganishda tizimli-struktur, qiyosiy-tipologik va deskriptiv tahlil metodlaridan foydalanildi. Fors tilshunosligida taklif etilgan nazariy qarashlar komparativ tahlil qilinib, "morf" "morfema" va "allomorf" tushunchalarining chegaralari aniqlandi. Allomorfning nutqdagi voqelanishini asoslashda kontekstual tahlil metodiga tayanildi. Tadqiqotning empirik bazasini fors tili grammatikasi va leksikologiyasiga oid ilmiy manbalar hamda lug'aviy birliklar tashkil etadi.

Tahlil va natijalar. So'z yasalishining sarmahsul affiksatsiya usuli haqida bahs yuritar ekanmiz, avvalo morfologiya bo'limidagi "morf", "morfema" va "allomorf" tushunchalarining tavsifiga to'xtalish lozim.

Eron tilshunosi O.Bihishtiy o'zining tadqiqotida "morf"ni وازک vāzak deb atab, uni "boshqa bo'laklarga bo'linmaydigan, ma'noga ega, ham yakka holda, ham boshqa birliklar bilan qo'llanishi mumkin bo'lgan tovushlar kombinatsiyasi" ekanligini

keltiradi. Olim fikrining tasdig'i sifatida morfning روز kun so'zida yakka holatda, امروز emruz so'zida am em boshqa birlik bilan kelganini ko'rsatadi[8].

I. Kalbosiy esa O. Bihishtiy yondashuvidan farqli ravishda "morf" tushunchasini واژ vāz termini orqali ifodalaydi hamda "morfema" til tizimida mavhum birlik ekani, uning nutq jarayonida aniq shaklda namoyon bo'ladigan ko'rinishi "morf"ligini qayd etadi[1].

Morfologiya sohasida o'rganiladigan so'z birliklaridan yana biri – bu "morfema"dir. V. Shaqqoqiyning keltirishicha, Eron tilshunosligida olimlar "morfema"ni تکوآژ takvāz, واژ vāz, تکوآزه takvāze, واژک vāzak, صرفی جزء sarfi kabi terminlar bilan tadqiq qilishgan[2].

Ammo yuqorida keltirilgan fikrlarni inobatga olib, aytish kerakki, "morf" va "morfema" tushunchalari qorishib ketgan. Bunday chalkashlik ularning vazifalari va xususiyatlarini tadqiq etishda qiyinchiliklar tug'diradi. Shuningdek, ushbu mavzu quyida "morfema" tushunchasiga olimlarning yondoshuvlarini tadqiq qilishni taqazo etadi.

O. Bihishtiy "morfema"ni تکوآزه takvāze termini ostida tadqiq qilib, uni "ma'no jihatidan o'zaro o'xshash va komplementar taqsimotda bo'ladigan shakllar majmuasi" deb talqin qiladi. M. Bog'eriya nazariyasiga ko'ra, grammatika vazifa va mustaqil ma'noga ega tilinging eng kichik birligi تکوآژ takvāz "morfema"dir[3]. O. Afroshiy ilmiy yondashuviga ko'ra, تکوآژ takvāz "morfema" tilning eng kichik birligi bo'lib, u ma'no bildirishi yoki grammatik vazifaga ega bo'lishi hamda so'z yasashida qo'llanishi mumkin[2].

A. Tabotaboyi hamda V. Shaqqoqiy yuqorida fikrlari keltirilgan olimlar singari "morfema"ga nisbatan تکوآژ takvāz terminini qo'llab, uni ma'no yoki grammatik shaklga ega bo'lgan, ba'zan esa ham ma'no, ham grammatik shaklga ega bo'ladigan tilning eng kichik birligi, deb izohlaydi[4].

A. Vafoiy, O. Afroshiy, O. Tabotaboyidan farqli o'laroq M. Boteniy hamda I. Kalbosiy "morfema"ni واژک vāzak termini bilan atab, so'z yasashida til birliklarining ierarxiya tizimida qo'llanadigan ma'no yoki vazifaga ega bo'lgan tilning eng kichik birligi sifatida tavsiflaydi[5].

I. Kalbosiy morfemalarni آزاد vāzak-e āzād "yetakchi morfema" va واژک مقید vāzak-e moqayyed "ko'makchi morfema", V. Shaqqoqiy va A. Vafoiy آزاد تکوآژ takvāz-e āzād "yetakchi morfema" va وابسته تکوآژ takvāz-e vābaste "ko'makchi morfema", O. Afroshiy esa آزاد تکوآژ takvāz-e āzād "yetakchi morfema" va مقید تکوآژ takvāz-e moqayyed "ko'makchi morfema" kabilarga bo'lib o'rganadilar. Tahlildan ko'rinib turibdiki, "yetakchi morfema" termini 2, "ko'makchi morfema" termini 3 variantda qo'llanadi. Bunday xilma-xillik tilshunoslikda chalg'itish yoki tusunmovchilikka sabab bo'lishi mumkin.

I. Kalbosiyning bayoniga ko'ra, واژک vāzak "morfema" quyidagi turlarga bo'linadi:

1) آزاد vāzak-e āzād "yetakchi morfema" – mustaqil ma'no anglatadigan, tub holatdagi morfemadir. Masalan, کار kār "ish", مهر mehr "mehri".

2) واژک مقید vāzak-e moqayyed "ko'makchi morfema" – mustaqil ma'no anglatmaydi va boshqa yetakchi morfemaga qo'shiladi. Masalan, ماند mand yasovchi morfemasi کارمند kārmand "ishchi" yasama so'zida, بان bān yasovchi morfemasi مهربان mehribān "mehribon" yasama so'zida tarkibida[6].

A.A. Vafoiy ko'makchi morfemani ham 2 turga bo'ladi:

1) تکوآژ tasviri shakl yasovchi morfemalar — آزاد تکوآژ takvāz-e āzād "yetakchi morfema"ga qo'shilib, undan yangi so'z hosil qilmaydi. Faqat lug'aviy ma'no yuklaydi. Masalan: کتاب ha hā – کتاب کتاب ha hā

2) تکوآژ اشتقاقی takvāz-e ešteyāyi "so'z yasovchi morfemalar" – مقوله‌های دستوری mayuleha-ye dasturi "grammatik kategoriyalar"ga qo'shilib yangi so'z hosil qiladi: تاونان tavānā "qodir", کوشش kušēš "harakat" va boshqalar[7].

Quyida tadqiqot obyekti bo'lgan allomorfi to'g'risidagi ilmiy nazariy qarashlar ko'rib chiqiladi.

O. Bihishtiy "allomorfi"ni واژگونه vāzguneh termini ostida tadqiq qilib, misol tariqasida fors tilidagi ها ha va ان ān ko'plik

qo'shimchalarini keltiradi va ularning har ikkisi ham ko'plik morfemasining allomorfi hisoblanishini ta'kidlaydi. Olimning keltirishicha, ushbu ko'plikni ifodalovchi allomorflar ma'no jihatdan o'xshash bo'ladi. Ular o'zaro komplementar munosabatda bo'lib, biridan foydalanilganda ikkinchisi ishlatilmasligini qayd etadi.

M. Meshkatodiniyning nazariyasiga ko'ra, "Fors tilida morfemalarning yonma-yon kelishi va qo'shilishi natijasida vujudga keladigan تکوآژگونه takvāzguneh "allomorfi" shakllarining turli ko'rinishlarini kuzatish mumkin" [8].

I. Kalbosiy fikri ko'ra, morfema mavhum tushunchaga ega bo'lib, uning aniq material namoyon bo'lish shakli واژ vāz "morf", uning variantlari esa واژگونه vāzguneh "allomorfi" deb ataladi. Allomorflarning yuzaga chiqishi kontekstga bog'liq bo'lib, turli kontekstlarda ularning turli shakllari namoyon bo'ladi. Masalan, fors tilida o'tgan zamon qo'shimchasining mavhum tushunchasi "morfema"dir, uning aniq ko'rinishi "morf", uning variantlari esa -t, -d, -ād va -id allomorflaridir: رفت raft, خورد xord, افتاد oftād, خرید xarid"[9]. Shu orqali olima allomorfi hodisasining kontekstual xarakteriga ega ekanini ko'rsatadi.

M. Bog'eriya allomorfini تکوآژ گونه‌های gune-hā-ye takvāz "morfemaning variantlari" termini asosida tahlil qilib, bitta morfema turli til sharoitlarida turlicha talaffuz shakllarida namoyon bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi hamda است ast morfemasining kamida 5ta varianti mavjudligini quyidagi jumalalarda isbotlaydi:

1. ast – است فردا fardā dir ast "Ertaga kechdir";

2. ast – است او دوست منست : U mening do'stimdir";

3. st – است رضا پیش ماست : Rezā piši māst "Rizo bizning oldimizda";

4. s – است کتاب کجاست : ketāb kojāst "Kitob qayerda?";

5. e – است این پدر منه : In pedar-e man-e "Bu mening otam"[10].

Demak, ushbu tahlil asosida olim allomorfi hodisasining fonetik qisqarish va kontekstual moslashuv asosida yuzaga kelishi mumkinligini hamda morfemaning ma'nosi saqlangan holda shakliiy o'zgarishlar sodir bo'lishini ko'rsatadi.

N. Fozelning nazariyasiga ko'ra, fonema, tovush va fonem variantlar (allofonlar) o'rtasidagi munosabatga muvofiq, tilshunoslikda morf bir yoki bir nechta morfemalarning dastlabki shakli hisoblanadi. Olim morfning turli shakllarini esa "allomorfi" deb ataydi. Shuningdek, bu hodisaning eng oddiy turi o'zakkodosh so'zlarda uchrashini qayd qilib, allomorflarning quyidagi turlarini keltiradi:

1) leksik allomorflar: اشتر oštor va شتر štor "tuya";

2) suffiks allomorflari: -فش -faš va -وش -vaš – شيرفش širfaš "shersifat" va پریش parivaš "parisifat";

3) erkin variantli leksik allomorflar: چشم čašm / češm "ko'z";

4) erkin variantli suffiksall allomorflar: -a va -e – دیده dida, دیده ko'rgan"[11].

Bundan tashqari allomorfi hodisalar fonetik jarayonlarda ham yuz berishini aytadi:

1) ellips hodisasi: -estān va -stān – کودکستان kudakestān "bog'cha", بوستان bustān "bo'ston";

2) oraliq tovush qo'shilishi: -gār va -egār – پروردگار parvardgār/parvardegār "parvardigor"[12].

Ko'rinadiki, olim allomorfi tilning leksik, morfologik va fonetik sathlarini qamrab oluvchi keng ko'lamlı hodisa sifatida baholaydi.

O. Afroshiy "allomorfi" tushunchasi uchun تکوآژگونه takvāzguneh terminini qo'llab, "Bir morfemaning allomorflari – uning turli sharoitlarda yuzaga keladigan shakllaridir" degan ta'rifni keltiradi va quyidagi misol bilan dalillaydi:

کتاب ketāb/hā va کتاب ketāb/hā "kitoblar"[13]

V. Shaqqoqiyning ta'rifiga ko'ra, "til qurilishida fonetik, leksik, grammatik va morfologik sharoitlarga ko'ra qo'llanadigan morfemaning turli ko'rinishlari "allomorfi" deb ataladi. Har bir morfema unga fonetik jihatdan o'xshash, bir xil ma'no yoki vazifani ifodalovchi, o'zaro komplementar, ya'ni to'ldiruvchi taqsimotda bo'lgan va oldindan kutiladigan allomorflar sinfining vakili hisoblanadi. Har bir allomorfi ma'lum fonetik, fonologik,

leksik, grammatik yoki morfologik xususiyatlar taqozosi bilan maxsus o'rinlarda qo'llanadi"[14]. Olima nazariyasining dalili sifatida O. Afroshiy kabi fors tilidagi rā morfemasi allomorflarini keltiradi. Uning fikriga ko'ra, rā to'rt xil uslubiy ko'rinishga ega: rā, ro, o va ō. rā adabiy va rasmiy uslubda, yozma uslubda ishlatilsa, o, ro, ō faqat so'zlashuv nutqiga xosdir.

Shuningdek, olima morfemalarning allomorflarini o'rganishda muhokama qilinadigan yana bir masala: qaysi allomorfini asosiy yoki bazaviy shakl sifatida qabul qilish lozimligini ham tadqiq qilgan va bunda allomorflarning umumiy hamda farqli jihatlariga tayanish kerakligini ta'kidlab, shunday keltiradi:

"Allomorflar sinfining vakili bo'lgan asosiy yoki abstrakt shakl boshqa shakllarga qaraganda ko'proq qo'llanadi, boshqa shakllardan ko'ra belgisizroq bo'ladi va undan boshqa shakllarni hosil qilish uchun kamroq qoidalar kerak. Yana biri – soddalik mezonidir, unga ko'ra, qaysi shakldan kamroq va soddaroq qoidalar bilan boshqa shakl hosil qilish mumkin bo'lsa, asosiy shakl hisoblanadi. Masalan, -var qo'shimchasi 'egasi', 'sohibi' ma'nosida uchta boshqa ko'rinishga ega: -ur, -āvar va -vār. Ular barvor 'hosildor', piševār 'hunarmand', tanāvar 'novdalangan', delāvar 'mard', omīdvār 'umidvor', ayālvar 'oilali' kabi so'zlarda ishlatiladi.

Fors tilidagi allomorflar va ularning tasnifi masalasi L. Peysikov chuqur o'rganib chiqqan hamda fors tilidagi misollari orqali ilmiy yondashuvlarini bayon qilgan. Olim allomorf tushunchasiga "leksik morfemaning alternantlari" deb nomlab, unga quyidagicha izoh beradi: "Bir morfemaning allomorfi bo'lishi uchun ularda birlashtiruvchi asosiy belgi, ya'ni umumiy funksional-semantik xususiyat mavjud bo'lishi lozim. Ma'no va funktsiya umumiyliги bir allomorfema tarkibida joylashsa, qolgan mezonlar nisbiy xarakterga ega bo'lib, o'xshashlik masalalarini aniqlashda yordamchi vazifani bajaradi. Ma'no va vazifalar umumiyliги turli allomorflarni birlashtirish imkonini beradi. Demak, ikki yoki undan ortiq elementlar bir morfemaning

allomorfi bo'lishi mumkin". Shuningdek, olim allomorflik hodisasi uchun quyidagi talablarni qo'yadi:

- 1) bir ma'no va vazifaga ega bo'lsalar;
- 2) o'xshash qurilmalarda o'zaro o'rin almasha olsalar;
- 3) faqat o'zi ishlatiladigan o'rinlarga ega bo'lsalar;
- 4) umumiy va o'xshash tashqi ko'rinishga, nisbiy fonetik

umumiylikka ega bo'lsalar[15].

Demak, olim allomorflarga bir morfemaning funksional va semantik jihatdan bog'langan variantlari sifatida qarab, ular faqat belgilangan kontekstlarda ishlatish lozimligini, o'xshash morfologik qurilmalarda o'zaro almasha olishi va fonetik jihatdan nisbatan uyg'unlikka ega bo'lishi, shuningdek, allomorflarning bu xususiyatlarini ularni tizimli tasniflash va morfologik tahlil qilish imkonini berishini ta'kidlaydi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, fors tilida affiksatsiya orqali hosil bo'lgan yasama birliklarning morfologik tuzilishi murakkab bo'lib, unda allomorfik hodisalar keng namoyon bo'ladi. Maqolada Eron tilshunoslari tomonidan berilgan turli ta'riflar va ularning terminologik tafovutlari solishtirildi, umumiy va farqli jihatlar aniqlanib, mazkur tushunchalarning konseptual chegaralari ochib berildi. Shu bilan birga, allomorflarning fonetik, grammatik, morfologik, leksik va uslubiy kontekstlar bilan shartlangan shakllari, ularning komplementar taqsimot, erkin variantlilik hamda majburiy va ixtiyoriy qo'llanish xususiyatlari ilmiy manbalar asosida izohlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, fors tilshunosligida allomorf tushunchasining yagona va umumiy qabul qilingan talqini mavjud emas, bu esa turli nazariy yondashuvlar va terminologik tafovutlarning mavjudligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, ayrim morfemalarning turli shakllarda voqelanishi, nutqiy va uslubiy muhitga moslashuvi hamda morfologik tizimdagi funksional roli batafsil yoritildi. Natijada, ushbu tadqiqot fors tilshunosligi sohasida allomorf tushunchasini chuqurroq tushunish, morfemalar va ularning morfologik o'zgarishlarini aniqlash, shuningdek, terminologik aniqlikni oshirishga xizmat qiluvchi ilmiy asos yaratdi.

ADABIYOTLAR

1. ایران کلباسی. ساخت اشتقاقی واژه در فارسی امروز. – تهران، ۱۳۷۱. ۲۲۲ ص.
2. ۱۶۰ ص.. تهران، ۱۳۹۶ – آریتا افراشی. ساخت زبان فارسی.
3. عباسعلی وفاپی. دستور توصیفی (بر اساس واحدهای زبان فارسی). – تهران، ۱۳۹۲. ۲۹۶ ص
4. مهدی مشکوه الدینی. ساخت. آوایی زبان. – مشهد، ۱۳۶۴. ۱۷۴ ص.
5. مهری باقری. مقدمات زیاتشناسی. – تبریز، ۱۳۷۱. ۳۶۵ ص
6. نوید فاضل. دستور زبان پارسی. ۱۳۹۲.
7. تهران، ۱۳۸۶. ۱۵۱ ص. – ویدا شقاقی. مبانی صرف.
8. ص ۱۷۶ علاءالدین بهشتی. ساختمان واژه زبان فارسی امروز. – تهران، ۱۳۵۵.
9. علاءالدین طباطبایی. فرهنگ توصیفی دستور زبان فارسی. تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۹۵. ص
10. محمد رضا باطنی. توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی. – تهران، ۱۳۴۸. ۱۹۴ ص.
11. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. – Москва: изд-во МГУ, 1973. – 198 с.
12. Anoushe M. There is no Stem: The Distribution of Verbal Allomorphs, a Distributed Morphology Analysis. // Journal of Language Researches Vol. 11, No 2, Autumn & Winter 2020-2021. – 25–48 p.
13. Saidoripova D. Allomorf tushunchasining dunyo tilshunosligida o'rganilishi. // [Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences Vol.5, No. 4, 2024-06-07.](#) – B. 284–294.